

տոսին սահմանամերձ Պտղեմայիս քաղաքը³³, ուր պատասպարվել էր Սելենե թագուհին։ Այն ժամանակ, սակայն, չհաջողվեց նվաճել քաղաքը. այդ տեղի ունեցավ ավելի ուշ՝ 70 թվականին՝ հայ-հռոմեական պատերազմի նախօրեին։ Առափնյա Ասորիքում հայկական իշխանությունից դուրս մնաց միայն Սելեկիա խոշոր նավահանգիստը³⁴։ Ասորիքի ցամաքային մասի՝ Կելեսիոսիայի նվաճման մասին հստակ տեղեկություններ չկան, սակայն նրա մասնակի զբաղվումը հավանական է. հայտնի են Դամասկոսում Տիգրանի հատած դրամները³⁵։

Հաջորդ քայլը Դաշտային Կիլիկիայի նվաճումն էր³⁶, որով նորաստեղծ հայկական տերությունը դարձավ Հռոմեական հանրապետության անմիջական հարևան. վերջինս հաստատվել էր Սելեկիան պետությունից նվիճված Լեռնային Կիլիկիայում։

Վերջապես, Կոմմագենեի նվաճմամբ Տիգրանը ավարտեց իր հսկայական երթըր Առաջավոր Ասիայի երկրների վրայով և հարավ-արևմուտքից դուրս եկավ Մոփքի ու Մեծ Հայքի սահմանները։

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՐԱ ՏԵՂԵ ՈՒ ԴԵՐԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ

Նորաստեղծ տերության կազմը և բնույթը։ Ստեղծված տերությունն ընդգրկում էր Առաջավոր Ասիայի մի նշանակալից մասը. այն տարածված էր Միջերկրական ծովից ու Եգիպտոսից մինչև Կասպիականը և Քուռ գետից մինչև Միջագետք։ Ինչպես ամեն մի հզոր պետություն, նա իր ազդեցության ոլորտի մեջ առավ հարևան ավելի թույլ երկրները. դրանցից էին Վիրքը և Աղվանքը՝ հյուսիսում, բազմաթիվ արաբական ցեղերը՝ հարավում։ Տիգրանի անունը արձանագրվում է անգամ հռոմեոր Բաբելոնիայում, մի սեպագիր վավերագրի մեջ³⁷։ Նրա տերության մեջ խոսում էին 15-ից ավելի լեզուներով։

Նորաստեղծ տերությունը տիպիկ հելլենիստական պետություն էր, հար և նման նրան նախորդած Սելեկյանների ու Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերություններին, որոնք իրենց հերթին նախատիպ ունեին ի դեմս Աքեմենյան, Նոր-Բաբելոնյան, Մարական ու Ասորեստանյան պետությունների։ Սրանք բոլորը, ինչպես և Տիգրանի պետությունը, տնտեսական ու էթնիկական կապերով չամրապնդված ռազմա-քաղաքական միավորումներ էին՝ կազմված բազմազգ ու զարգացման ամենատարբեր մակարդակի վրա գտնվող տարրերից։

Նվաճված երկրներից կարևորագույնը և տնտեսության ու մշակույթի տեսակետից ամենից դարգացածը Ասորիքն էր։ Սա այն երկիրն էր, որ կազմում

³³ Strab. Jos., Flav., AJ., XIII, 16, 4.

³⁴ Strab. Strabo, XVI, 2, 8; Eutrop., VI, 14, 2.

³⁵ Տիգրանի կողմից Ասորիքի նվաճման մասին մանրամասն տե՛ս A. Kuhn, Beiträge zur Geschichte der Seleukiden vom Tode Antiochos VII Sides bis auf Antiochos XIII Asiatikos (129—64 v. chr.), Altkirch, 1891, էջ 39—43.

³⁶ Strab. App., Syr., 48, Plut., Lucul., 21, Pomp., 28; Dio, XXXVI, 37, 6.

³⁷ Strab. W. Belck, Aus den Berichten über die armenische Expedition, ZE, 1899, էջ 269—270.

էր Սելեկյանների երեմանի ընդարձակ տերութեան կորիզը: Ասորիքը այդ դիրքին արժանացել էր թե՛ իր բնական առանձնահատուկ բարենպաստ պայմանների ու բերրիութեան, և թե՛ ռազմական ու առևտրական հարմար դիրքի շնորհիվ: Ասորիքի կենտրոնական մասն էր կազմում այսպես կոչված Սելեկիսը, որի մեջ մտնում էին, իրենց լայնատարած հողային տերիտորիաներով հանդերձ, Սելեկյանների գլխավոր ռազմական կենտրոն Ապամեյա քաղաքը, նրանց կարևորագույն նավահանգիստները՝ Լառդիկեյան ու Սելեկիան և, վերջապես, աշխարհահռչակ Անտիոքը՝ Սելեկյանների մայրաքաղաքը: Այդ քաղաքը դարձավ նորաստեղծ հայկական տերութեան հարավային մայրաքաղաք: Արտաշատը մնացել էր հեռու հյուսիսում:

Անտիոքը հիմնադրել էր Սելեկոս Ա-ը մ. թ. ա. 300 թվականին և անվանել իր հոր անունով: Սելեկոսը այստեղ վերաբնակեցրել էր Անտիգոնիա քաղաքի բնակիչներին և մարդիկ տեղափոխել Փոքր Ասիայի ու Արշակունյաց հունական քաղաքներից: Այդ ժամանակ կառուցվել է քաղաքի հետագայի չորս թաղամասերից միայն առաջինը: Թաղամասերից չորրորդը կառուցվել է Անտիոքոս Դ Եպիփանեսի ժամանակ (մ. թ. ա. 175—163), իսկ մ. թ. ա. I դարում քաղաքն արդեն դուրս էր հորդել չորս թաղամասերի սահմաններից: Անտիոքացի հեռտոր Լիբանիոսը գրում է, որ Սելեկյանները «մտածում էին միայն մի բանի մասին՝ յուրաքանչյուրն ուզում էր թողնել քաղաքը ավելի աճած վիճակում» և «...ավելի հեշտ էր չափել ծովի ջուրը, քան փորձել քառերով նկարագրել, թե ինչ շենքերով է գեղեցկացրել քաղաքը յուրաքանչյուր թագավորը»³⁸: Հավանական է, որ Տիգրանը ևս, մեկ ու կես տասնամյակ իշխելով այստեղ, իր ներդրումն է արել քաղաքի կառուցապատման ասպարեզում: Քաղաքը աչքի էր ընկնում իր կոմունալ հարմարություններով: Հայտնի էր Անտիոքի ջրմուղը, որը սառն ու լավորակ ջուր էր հասցնում քաղաքի բոլոր տներին: Ըստ Պլինիոսի տվյալների, քաղաքն ուներ 500 հազար բնակիչ և հին աշխարհի խոշորագույն քաղաքներից մեկն էր: Անտիոքի արվարձանը՝ Դափնե գոտսավայրը, այնպիսի հռչակ էր վայելում իր շքեղությամբ, որ Անտիոքը հաճախ անվանում էին «Դափնեին կից Անտիոք»: Անտիոքը, բացի իր քաղաքական նշանակությունից, արհեստագործական արտադրության մեծագույն կենտրոն էր, ինչպես և հելլենիստական մշակույթի օջախ ու հին աշխարհում հայտնի էր իր թատերական ներկայացումներով:

Քաղաքի բարեկեցությունը և շքեղությունը խարսխված էին նրա բնակչության մի սովոր մասը կազմող ստրուկների ծանր աշխատանքի և չարքաշ առօրյայի վրա: Ասորիքի տասնյակ մյուս մեծ ու փոքր քաղաքները ևս բարձր զարգացած ստրկատիրական պոլիսներ էին: Ստրկատիրությունը լայն տարածում ուներ, սակայն, ոչ միայն քաղաքներում, այլև գյուղատնտեսության բնագավառում՝ Ասորիքի բերրի հողերի վրա սփռված արքունի, տաճարային և մասնատիրական տնտեսություններում:

Ավելի հարավ, Միջերկրականի արևելյան ափի երկայնքով մեկ ընկած էր Փյունիկիան, որը Ասորիքի մասն էր կազմում: Նրա ներկան գրեթե նույնքան փայլուն էր տնտեսական տեսակետից, որքան Հյուսիսային Ասորիքինը, իսկ

³⁸ Libanius, 124, 126.

անցյալը՝ առավել ևս: Փյունիկյան քաղաքները՝ Տյուրոսը, Սիդոնը, Բերիթը, Արադը և մյուսները, որ մի ժամանակ ինքնուրույն քաղաք-պետություններ էին, մ. թ. ա. II հազարամյակում և I հազարամյակի սկզբներին ոչ միայն գերիշխում էին միջերկրածովյան ավազանում, այլև հաջող փորձեր էին անում դուրս գալու Հերակլյան սյունիքից (Ջիբրալթար) այն կողմը: Նրանք իրենց գաղութներն էին հիմնում Միջերկրականի ափերին: Այս գաղութներից մեկն էր հռչակավոր Կարթագենը: Մ. թ. ա. I դարում փյունիկյան քաղաքները պահպանում էին իրենց նշանակությունը արևելքի և արևմուտքի տարանցիկ առևտրի մեջ: Նրանք նաև ստրկավաճառության խոշոր շուկաներ էին:

Ասորիքից հյուսիս-արևմուտք ընկած էր բազմաթիվ ոչ մեծ, բայց նշանավոր քաղաքներով հարուստ Դաշտային Կիլիկիան: Կիլիկիայի քաղաքներն էին Տարսոսը, Սուեն, Մոփսուեստիան, Անազարբան, Ադանան, էպիփանեյան, Մալլոսը և այլն: Սրանք մեծ մասամբ հին քաղաքներ էին՝ հելլենիստական իշխողների ձեռքից պոլիսային կառուցվածք և իրավունքներ ստացած: Այսպես, Սոլևն պոլիս էր դարձել Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք, որը նախօրոք նրան պարսկական կողմնորոշման համար տուգանել էր 50 տաղանդ արծաթով (գումարը վկայում է քաղաքի հարստության մասին): Քաղաքն ուներ իր շքեղ թատրոնը: Մալլոսը և Ադանան իրենց սեփական դրամներն են հատելիս եղել դեռևս Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակ: Կիլիկյան ահա այս քաղաքների բնակչությունն էր, որ տեղահան եղավ և վերաբնակեցվեց Հայաստանում, տանելով իր հետ իր հելլենիստական քաղաքային կուլտուրան ու սովորույթները:

Հետաքրքրական է Ստրաբոնի³⁹ այն հաղորդումը, թե հայերը ծծովը (խոսքը, իհարկե, Միջերկրականի մասին է—հեղ.) հանձնել էին կիլիկեցիներին: Սա կարծես հակասում է բերված փաստերին: Բայց ըստ երևույթին «կիլիկեցիներ» բառը պետք է տվյալ դեպքում հասկանալ հատուկ իմաստով, տեսնելով նրա մեջ Միջերկրականի ծովահեններին⁴⁰, որոնք այդ ժամանակ մի իսկական պետություն էին ստեղծել ծովի վրա: Մանրամասն խոսելով նրանց մասին, Ապպիանոսը ավելացնում է. «Նրանց բոլորի գլխավոր կայանը կամ ճամբարը այսպես կոչված Դաթան (լեռնային—հեղ.) Կիլիկիան էր... այդ պատճառով նրանք բոլորը սկսեցին անվանվել «կիլիկեցիներ», ընդհանուր անվամբ...» և այլն⁴¹:

Հայտնի է, որ Հռոմի դեմ պայքարի պատրաստվելիս ծովահենների այս «պետության» հետ դաշինք էր կնքել Միհրդատը⁴², ինչպես և Սերտորիոսը⁴³, նմանօրինակ մի դաշինքի կարող էր դիմած լինել և Տիգրանը, որը, ինչպես հայտնի է, սեփական նավատորմիղ չուներ:

Իր բնակչության մի մասը, Կիլիկիայի նման, Հայաստանին տվեց նաև քանիցս Տիգրանի հեծելազորի սմբակներով տրորված Կապադովկիան, հատ-

³⁹ Strabo, XIV, 5, 2:

⁴⁰ Տե՛ս A. R. Bellingher, The End of the Seleucids, էջ 84, Ժ. Էլշեֆեկյան, Ասորիքը հայկական տերության կազմում, ԼՀԳ, 1970, № 6:

⁴¹ App., Mithr., 92.

⁴² CAH, IX, էջ 242—350, 372:

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 321:

կապես նրա մայրաքաղաք Մաժարը (հետագայի Կեսարիան), հինավուրց քաղաք, որը ղեկավարվում էր ավանդական (իբրև թի մ. թ. ա. VI դարում ապրած՝ կիպրացի օրենսդիր Քարոնդասի հանձնարարած) օրենքներով:

Սելևկյաններից նվաճած երկրների վրա վարչապետ նշանակվեց Տիգրանի մերձավորներից Բագադատեսը (Բագարատը), որի նստավայրը դարձավ Անտիոքը:

Հայաստանի հարավային սահմանին էին հարում Օսրոյենեն՝ Եգեսիա (Ուռհա) մայրաքաղաքով և Միգդոնիան՝ Մծբին (Նիսիրին) կենտրոնով, որոնք Հյուսիսային Միջագետքի ամենաքաղաքների երկրներն էին: Իր ժամանակ մակեդոնացի նվաճողները, ելնելով տեղանքի բարենպաստ պայմաններից, ցանկացել են այս վայրերը դարձնել երկրորդ հայրենիք, Ուռհան վերանվանելով Էգեսսա (հայկական ավանդույթով՝ Եգեսիա)՝ Մակեդոնիայի թագավորանիստ քաղաքի անունով, հարևան երկրամասը՝ Միգդոնիա՝ մակեդոնական մի մարզի անունով: Մծբինը վերանվանվել էր Անտիոք: Այս երկրների և Հայաստանի միջև Տիգրանի օրոք հաստատված կապերը՝ տնտեսական, հատկապես մշակութային, հակառակ հետագայի անքաղաքանպաստ քաղաքական իրադարձություններին, գնալով ամրապնդվեցին: Ուռհան ու Մծբինը նշանակալից դեր էին խաղալու հայ ժողովրդի կյանքում:

Միջագետքի երկրների վրա վերակացու էր կարգված թագավորի Գուրասս եղբայրը, որը նստում էր Մծբինում⁴⁴: Մծբինը, ըստ Դիոն Կասսիոսի և Պլուտարքոսի նկարագրությամբ, ոչ միայն քաղամարդ ու հարուստ քաղաք էր, այլև ուժեղ ամրոց, շրջապատված երկու շարք հաստ ու բարձրաբերձ պարիսպներով և շուրջը փորված լայն խրամով⁴⁵: Գուրասի իշխանության ներքո էին գտնվում նաև Միջագետքի՝ Օսրոյենեից և Միգդոնիայից հարավ ընկած տափաստանները, որոնք զբաղեցված էին արաբական բուշվոր ցեղերով:

Միգդոնիայից դեպի արևելք, Տիգրիսի ձախ ափին, ընկած էր Կորդուքը (Գորդիենեն), որը այդ ժամանակ արդեն կիսահայացած էր և հետագայում կաղմեց պատմական Հայաստանի մի մասը: Մի շարք անառիկ բերդերի առկայությունը առիթ էր տվել Ստրաբոնին ասելու, որ այս երկրի բնակիչները հմուտ շինարարներ են: Տիգրանը լայնորեն օգտագործում էր նրանց շինարարական արվեստը: Ստրաբոնը այստեղ հիշատակում է երեք բերդ-քաղաք՝ Սարիսա, Սատալկա և Պինակա⁴⁶: Կորդուքը, որը մեծ մասամբ լեռնային երկիր էր, հասարակական-տնտեսական զարգացման տեսակետից շատ էր ետ մնում վերը հիշատակված երկրներից:

Տիգրիսի հոսանքն ի վար ձգված էր Ադիաբենե երկիրը. այն ընդգրկում էր պատմական բուն Ասորեստանի մեծ մասը և հատկապես նրա Նինվե մայրաքաղաքը: Ադիաբենեի կենտրոնն էր Արբեիլ քաղաքը, որի անունով երկիրը երբեմն կոչվում էր Արբեիտիս⁴⁷: Ադիաբենեում ևս կար հոծ հայկական բնակչություն⁴⁸:

44 *Strab. Plut.*, Lucul., 32. Մի գուցե Կյուրոս⁴⁹, որ հին պարսկերեն հնչել է Կուրաշ:

45 *Strab. Plut.*, նույն տեղում, Dio, XXXVI, 6:

46 *Strab. Strabo*, XVI, 1, 24:

47 *Strab. Plut.*, Pomp., 36:

48 *Strab. Strabo*, XVI, 1, 19:

Վերջապես, այդ երկրներին արևելք ու մինչև Կասպից ծովը տարածվում էր Ատրոպատյան Մարաստանը⁴⁹, Գանձակ և Փրասասպա քաղաքներով: Երկրի լայնատարած տերիտորիան համեմատաբար նոսր էր բնակեցված ու բնակչությունը գտնվում էր սոցիալական զարգացման դեռևս ցածր մակարդակի վրա: Նա նոր էր թևակոխել ստրկատիրական հասարակարգը:

Ահա այն երկրները՝ արևմուտքից արևելք, որոնք առաջին դարի սկզբին ընկել էին Հայաստանի գերիշխանության տակ: Ինչպես տեսնում ենք, դրանք շատ տարբեր էին թե՛ իրենց պատմական անցյալով և թե՛ զարգացման մակարդակով:

Տերության հիմքը կազմող Հայաստանը իր զարգացման աստիճանի տեսակետից ևս ամենեկին միատարր չէր: Խորունկ ձորերով ու բարձր լեռներով կտրտված Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում ապրում էր հասարակական զարգացման տարբեր մակարդակի բնակչություն, սկսած տոհմատիրական հասարակությունների քայքայման փուլում գտնվող ցեղերից մինչև ստրկատիրական զարգացած հելլենիստական տիպի քաղաքները:

Ինչպես նշվեց, այս հսկայական ու բազմատարր միավորման բնույթը քաղաքական էր, ինչպես և նրա նախորդներ Սելևկյանների, Ալեքսանդրի և սրանց նախորդող միավորումների բնույթը: Ուստի և այդ պետությունների բախտը մեծապես կախված էր քաղաքական իրադրությունից ու իրադարձություններից, ռազմական հաջողություններից ու անհաջողություններից: Ալեքսանդրի պետությունը գոյություն ունեցավ տասը տարվանից քիչ ավելի միայն. մոտ հարյուրական տարի գոյատևեցին Մարական և Նոր-Բաբելոնյան պետությունները, ավելի երկար կյանք էր վիճակված Աքեմենյանների և Սելևկյանների պետություններին: Տիգրանի պետությունը գոյություն ունեցավ շուրջ երկու տասնամյակ միայն:

Նման պետությունների առաջացումը օրինաչափ երևույթ էր Առաջավոր Ասիայում մ. թ. ա. I հազարամյակում, մասնավորապես նրա վերջին երրորդին, այսինքն՝ պատմության հելլենիստական շրջանի ընթացքում: Դրանց առաջացման տնտեսական հիմնական պատճառն էր այդ ժամանակաշրջանի համար բնորոշ, ստրկատիրական հարաբերությունների ծավալումը, նրանց տարածումը նորանոր, պակաս չափով զարգացած, հաճախ նախադասակարգային հասարակությունների վրա և սրանց ներգրավումը ստրկատիրական աշխարհի ոլորտը: Հելլենիստական այդ պետությունների գոյության համար կարևորագույն ազդակ էր նաև օրըստօրե աճող տեղական և տարանցիկ առևտրի կարգավորման անհրաժեշտությունը, իսկ նման մի կարգավորում ի վիճակի էին ապահովելու միայն այնպիսի պետություններ, որոնց վերահսկողության ներքո գտնվում էին լայնածավալ երկրներ, երկար առևտրական ուղիներ, բազմաթիվ առևտրական հանգույցներ:

Տիգրանի ներքին փառափառությունը: Չնայած տերության սահմանների ընդարձակմանը և այն հանգամանքին, որ այդ սահմանների մեջ էին մտել տնտեսապես զարգացած այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք էին Ասորիքը, Հյուսիս-

49 Այսինքն՝ Ատրոպատականը:

սային Միշագետքը, Կիլիկիան, շնայած այդ երկրների քաղաքային կյանքի ու մշակույթի փայլին, նորաստեղծ տերություն միջուկը և կենտրոնը մնում էր Հայաստանը: Նվաճողներին չլացրեց այդ փայլը և նրանք փորձ չարին փոխելու իրենց իշխանության աշխարհագրական և էթնիկական բազան, թերևս զգալով ստեղծված միավորման վաղանցուկ բնույթը: Այս տեսակետը հետագայի քաղաքական արհավիրքների ժամանակ, ինչպես կհամոզվենք, իրեն լրիվ արդարացրեց:

Այդ քաղաքականության ամենավառ դրսևորումներից էր նվաճված երկրների բնակչության բռնի վերաբնակեցումը, որ հսկայական մասշտաբներով կատարվում էր Տիգրանի ժամանակ: Հայաստանի աճող ստրկատիրական տրեստեսությունը, զարգացող քաղաքային կյանքը պահանջում էին մարդկային ուժի նորանոր զանգվածներ, և այդ պահանջն էր, որ բավարարում էին վերաբնակեցումները: Բացի արդեն հիշատակված կիլիկացիներից ու կապադովկացիներից, Հայաստան են բերվել նաև ասորիների, ադիարենցիների, կորդվացիների և հրեաների հոծ զանգվածներ⁵⁰: Մոտավոր հաշիվներով Տիգրանի օրոք Հայաստան է բերվել կես միլիոնից ոչ պակաս օտարերկրացի⁵¹: Իսկ գյուղատրեստեսության մեջ հողատեր-ստրկատերերի՝ ռազմական ու վարչական ապարատի ուռճացմանը համընթաց աճող ու զարգացող դասակարգը, որը միապետի հիմնական հենարաններից մեկն էր ու նրա հատուկ մտահոգության առարկան, նորանոր հողեր էր ստանում, ինչպես և զավթում, և իր դաստակերտները մշակելու համար ավելի ու ավելի լայն շափերով օգտագործում ստրկական աշխատանքը:

Նվաճված երկրներից գանձվում էին հարկեր ու տուրքեր, որոնք, դատելով Տիգրանի կուտակած հարստություններից⁵², արքունիքի շքեղությունից, շինարարության թափից, ռազմական ծախսերի մեծությունից և այլն, թեթև չպետք է լինեին: Հասկանալի է, որ հարկերի մի զգալի մասն էլ գանձվում էր Հայաստանի բնակչությունից: Նվաճված երկրները պարտավոր էին ըստ պահանջի ղորք տրամադրել Հայաստանին: Նման պարտավորություններ ունեին նաև տերության մեջ շմտնող, բայց նրա ազդեցության ոլորտի մասը կազմող այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք էին, օրինակ, Վիրքն ու Ադվանքը: Տիգրանի զորքը, Պլուտարքոսի նկարագրությամբ, բացի հայերից, բաղկացած էր Ատրպատկանի մարերից, ադիաբենցիներից, կորդվացիներից, արաբներից, մարգերից, իբերներից (վրացիների), ադվաններից և այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներից⁵³:

Սակայն Տիգրանը իր գործունեության մեջ հանդես էր գալիս ոչ միայն

50 *Strabo* *Plut.*, *Lucul.*, 26, *Փավստոս*, 7, 66:

51 *Г. Х. Саркисян*, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 60:

52 Միայն Տիգրանակերտից Լուկուլոսը, քաղաքը գրավելուց հետո, տարել է 8 հազար տաղանդ արծաթ (*Plut.*, *Lucul.*, 29), որ հավասար է մոտ 17 միլիոն ռուբլու՝ ոսկով, իսկ Պոմպեոսին Տիգրանը վճարել է 6 հազար տաղանդ ռազմատուգանք (*Strabo*, XI, 14, 10; *Plut.*, *Pomp.*, 33; *App.*, *Mithr.*, 104), որ հավասար է մոտավորապես 12,5 միլիոն ռուբլու՝ ոսկով:

53 *Strabo* *Plut.*, *Lucul.*, 26. 31:

որպես Մեծ Հայքի թագավոր, այլև որպես աշխարհակալ տերության միապետ, և նրա ձեռնարկումների մի ստվար մասն էլ կապված էր իր այդ դիրքի ամրապնդման ու տերության լայնածավալ տերիտորիաների կարգավորման հետ:

Իշխող թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, որը հելլենիստական աշխարհի խոշոր ու հզոր պետություններից հետզհետե ընդօրինակել էին գրեթե բոլոր թագավորները և որը Հայաստանում ընդունված էր առնվազն Արտաշես Ա-ի ժամանակից, Տիգրանը վերանորոգեց: Աստվածացված նախնիների կողքին նա պաշտամունքի առարկա դարձրեց նաև իշխող թագավորի անձը՝ իր սեփական անձը, ընդունելով «աստված» մականունը, ու թերևս նույնացնելով իրեն Վահագն-Հերակլես աստծու հետ⁵⁴:

Մյուս քայլը, որին դիմեց Տիգրանը նույն նպատակներով, «արքայից արքա» տիտղոսի սեփականումն էր: Տվյալ տիտղոսը կարող էր կրել այնպիսի մի թագավոր, որի իշխանության ներքո կային այլ թագավորություններ⁵⁵: Տիգրանից առաջ այն պատկանում էր պարթև Արշակունիներին, սկսած Մհերդատ Ա-ից (մ. թ. ա. 171—138)⁵⁶, թե ինչպիսի մեծ նշանակություն էր վերագրում Տիգրանը այդ տիտղոսին, ցույց է տալիս նրա հիվանդագին վերաբերմունքը, երբ Լոսկոլլոսի գրած նամակում նա իրեն սոսկ «արքա» անվանված տեսավ: Երգրանի արքունիքի փարթամությունը, որի մասին հատուկ հիշատակում են անտիկ պատմագիրները, նրա ստվար ու փայլուն շքախումբը՝ արքային մշտնապես ուղեկցող շորս թագավորներով հանդերձ, նրա շքեղագույն զգեստը, այս ամենը ծառայում էր նույն նպատակին՝ բարձրացնել միապետի հեղինակությունը:

Նվաճված երկրների իրավական վիճակը որոշելիս Տիգրանը, ըստ երևույթին, առաջնորդվում էր ոչ թե որևէ սխեմայով, այլ կոնկրետ նպատակահարմարությամբ: Այսպես, եթե Ատրպատականի և Կորդուքի թագավորները մնացին իրենց գահերին⁵⁷, և դեռ սրանցից առաջինը դարձավ հայոց թագավորի փեսան, ապա Միշագետքը և Ասորիքը վերածվեցին նահանգների, որոնք կառավարվում էին Տիգրանի կողմից կարգված վարչապետների միջոցով: Համապատասխան գործակալների ձեռքով սրանք տնօրինում էին իրենց հանձնարարված երկրների ռազմական ու տնտեսա-ֆինանսական գործերը⁵⁸: Նվաճված երկրների վարչակարգի մեջ որևէ էական փոփոխություն չէր մտցվում, օգտագործվում էր գոյություն ունեցող կարգն ու վարչական ապարատը, մասնավորապես զարգացած երկրներում:

Տերության ներքին կազմակերպման կարևորագույն միջոցառումներից

⁵⁴ S⁵⁴ Trog., Prol., XLII:

⁵⁵ S⁵⁵ App., Syr., 48. A. Gutschmid, Ueber die Beinamen der hellenistischen Könige, „Kleine Schriften“, IV, Lpz., 1893, էջ 119. Ս. Մ. Կրկյաշարյան, Բեռլինությունների առաջացումը Հայաստանում, ՊԲՀ, 1966, № 4, էջ 257—262:

⁵⁶ S⁵⁶ N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 51.

⁵⁷ S⁵⁷ a Plut., Lucul., 29, Կորդուքի թագավոր Զարբինեսը հետագայում դավաճանության համար մահապատժի ենթարկվեց, և երկրում հավանորեն կարգվեց արքունի վարչապետ:

⁵⁸ Այսպես, Միշագետքի վարչապետի՝ արքաներայր Գուրասի ռազմական օգնականն էր հույն Կալլիմաքոսը (տե՛ս Plut., Lucul., 32; Dio, XXXVI, 6, 7):

րևում մեջ բերված հաղորդումը, ըստ որի Տիգրանի իշխանության ժամանակաշրջանում Ասորիքի համար ստեղծված են եղել ապահով և բարենպաստ պայմաններ:

4. ՄԵՍ ՀԱՅԲԸ ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Տիգրանակերտի հիմնադրումը: Քաղաքային կյանքի զարգացման մակարդակի տեսակետից Հայաստանը հետ էր մնում թե՛ Ասորիքից, թե՛ Փոքր Ասիայից: Տերության սահմաններում բարձր զարգացած երկրների առկայությունը անխուսափելիորեն իր գործող ազդեցությունը պիտի գործեր Հայաստանի վրա բոլոր բնագավառներում՝ ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ մշակութային. հատկապես ուժեղ էր այդ ազդեցությունը քաղաքային կյանքի զարգացման վրա: Հելլենիստական քաղաքների նկատմամբ վարած քաղաքականության ամփոփական շարունակությունն էր Հայաստանի քաղաքների աճին ու բազմացմանը զարկ տալու՝ ձգտումը:

Հայաստանի հին մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը, մնացել էր տերության հյուսիսային ծայրամասում, նորը՝ Անտիոքը, հայկական բնաշխարհից դուրս էր գտնվում: Անհրաժեշտ էր բուն Հայաստանում ստեղծել նոր մայրաքաղաք, որը միաժամանակ ընկած լիներ նաև ամբողջ տերության կենտրոնում: Եվ ահա 80-ական թվականների վերջերին սկիզբ դրվեց այդպիսի մի քաղաքի շինարարությանը⁶³, Տիգրիսի վերին հոսանքի ձախակողմյան վտակներից մեկի՝ Նիկեփորիոնի (ներկայիս Ֆարկին-սու) հարմարավետ հովտում, Աղձնիք նահանգում⁶⁴:

Ապպիանոսի հաղորդմամբ՝ հենց այս տեղում է, որ Տիգրանը թագադրվել է մ. թ. ա. 95 թվականին⁶⁵, Կարելի է եզրակացնել, ուրեմն, որ տեղանքը աչքի է ընկել ոչ միայն հարմարությամբ, այլև կապված է եղել հայ ժողովրդի պատմական ինչ-որ ավանդությունների հետ: Զարեք է մոռանալ, որ Աղձնիքը հայ ժողովրդի կազմավորման հնագույն օջախներից է: Հնարավոր է, որ քաղաքի հիմնադրման պահին այստեղ գոյություն ունեցած լինի բնակավայր:

Հելլենիստական աշխարհում ընդունված են եղել նորաստեղծ քաղաքների բնակեցման որոշակի մեթոդներ, որոնք Հայաստանում ևս կիրառվել են դեռ

63 թ. Ռեյնաքի կարծիքով (Mithradates Eupator, էջ 342) Տիգրանակերտը հիմնադրվել է մ. թ. ա. 77 թվականին: Ավելի հավանական է, որ այդ տեղի է ունեցել Կիլիկիայի նվաճումից անմիջապես հետո, 82 կամ 81 թվականներին:

64 Տիգրանակերտի տեղագրության հարցը գիտնականների միջև իր ժամանակ մեծ վեճ էր առաջացրել: Բոլոր աղբյուրները ցույց են տալիս այդ տեղը Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում, բայց մի մասը քաղաքը տեղադրում է Տիգրիսից հյուսիս (Plin., NH, VI, 9; Eutrop., VI; Ptol., V, 13, 22; Փավստոս Բուզանդ, Դ, իդ), մյուս մասը՝ հարավ (Strabo, XI, 12, 4; Tac., Ann., XV, 5): Ներկայումս ընդհանուր համաբույժ ունի Լեհման-Հաուպտի կարծիքը, ըստ որի քաղաքը գտնվել է Տիգրիսից հյուսիս, նրա ձախ վտակ Ֆարկին-սու գետի (անտիկ հեղինակների Նիկեփորիոն) ափին, Աղձնիքի նիբրկերտ գավառում (C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, I, Berlin, 1910, էջ 351 և հաջ.): Տիգրանակերտի տեղագրությանը նվիրված գրականության տեսությունները տես K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lucullus, „Klio“, IX, 1909, էջ 76—79:

65 Strabo App., Mithr., 67: